

Ганна Володимирівна Беленька,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри дошкільної освіти,
заступник директора з наукової роботи
Педагогічного інституту Київського університету
імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна

УДК 373.2.033:82-343

КАЗКА ЯК ЗАСІБ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

В статті розглядається питання про цільовість використання в умовах публічного та сімейного дошкільного виховання авторських казок про природу як засобу екологічного виховання дітей. Дана коротка характеристика та наведено перелік рекомендованих казок.

Ключевые слова: казки про природу, наукова основа казки, екологічне виховання.

In the article the question on expediency of use in conditions of public and family preschool education of author's fairy tales on the nature as means ecological education of children is considered. The brief characteristic is given and the list of recommended fairy tales is resulted.

Key words: fairy tales on the nature, a scientific basis of a fairy tale, ecological education.

Філософів, психологів, педагогів усіх часів і народів хвилювала вічна проблема взаємозв'язку людини та природи. Але ніколи ця проблема не стояла так гостро, як у наші дні, коли загроза екологічної кризи (а можливо й катастрофи) нависла над людством, а розв'язання питання екологізації матеріальної та духовної діяльності людини стало життєвою необхідністю й однією з умов збереження планети Земля. Оскільки становлення особистості припадає на період дитинства, то очевидно, що формування екоцентричного типу свідомості (С. Дерябо, Г. Пустовіт, В. Ясвін) як регулятора діяльності людей у природі необхідно розпочинати у дошкільному віці, добираючи для цього адекватні віковим можливостям дітей зміст, методи, засоби.

Серед багатьох напрямів освітньої діяльності у дошкільних навчальних закладах екологічна освіта і виховання дітей набуває більшої актуальності. Питання екологічного виховання дітей дошкільного віку ґрунтовно розкрито у працях сучасних дослідників цієї проблеми: Н. Горопахи, Н. Глухової, Н. Кот, Н. Лисенко, В. Маршицької, С. Ніколаєвої, З. Плохій, Н. Рижової, Н. Яришевої та інших. Основними завданнями екологічного виховання дошкільників вони вважають:

- формування системи початкових екологічних знань;
- їх трансформацію особистістю у ставлення до природи;

- розвиток умінь та навичок природодоцільної поведінки, що виявляється в діяльності дитини.

У цих працях розглядається широкий спектр методів та прийомів педагогічного впливу на підростаючу особистість з метою розв'язання завдань екологічного виховання. Серед них можна назвати наочні (екскурсії та спостереження) і практичні методи (трудова діяльність у природі, експериментування та нескладні досліди з об'єктами природи), ігри з природним матеріалом, словесні методи та прийоми, до яких належать бесіди, розповіді вихователя про природу, читання дитячої природознавчої літератури.

Незаперечною є роль словесних методів в екологічному вихованні дошкільників, оскільки жодна прогулянка чи екскурсія на природі не відбувається без цікавої розповіді вихователя, читання вірша або уривку казки, бесіди за змістом побаченого. Серед словесних методів ознайомлення дошкільників з природою особливе місце посідає художня література, а в ній – казка (як народна, так і авторська). Авторська казка пізнавального жанру, характерною особливістю якої є передача науково-достовірної інформації через казкові образи, глибоко впливає на особистість дитини, оскільки враховує психологію дошкільника, його емоційність, наочно-образне мислення, здатність і прагнення до наслідування. Однак у сучасних програмах навчання і виховання дітей у ДНЗ аспект використання авторської казки пізнавального жанру про природу як засобу екологічного виховання дошкільників висвітлено недостатньо.

Метою нашої статті є привернути увагу фахівців у галузі дошкільної освіти до необхідності перегляду програми ДНЗ з читання та розповідання дітям з метою розв'язання завдань екологічного виховання через розширення авторськими казками природознавчого змісту класиків дитячої літератури та сучасних українських авторів.

На ідеях добра та мудрості народних казок виховувались покоління. Однак в історії розвитку суспільного дошкільного виховання ставлення до казки у різні часи було різним. У 30-х роках минулого століття казку (народну, авторську) забороняли, як шкідливу і зайву у навчально-виховному процесі; згодом – поновлювали у правах, сперечалися, які казки (народні чи авторські) є кращими для розвитку особистості дитини, використовували їх як засіб педагогічного впливу на дитину. Наразі казка посідає гідне місце серед засобів виховання і навчання дошкільнят. Проте, на наш погляд, значущість авторських казок в ознайомленні дітей з природою оцінено недостатньо. Порівняно з народними казками вони більш доступні та ліричні, оскільки створювались спеціально для дітей, у той час як народні створювались для дорослих, а для дітей лише адаптувались.

Казка природознавчого характеру завжди викликає інтерес у дошкільника. *По-перше*, цікавою для дитини є форма пізнання навколишнього світу через уяву та фантазію, *по-друге* – звичний але дистантний світ природи постає перед нею в іншому, несподіваному, аспекті: чуттєвому, таємничому, емоційно-збарвленому. В авторській казці про природу науковий зміст органічно пов'язується з художнім словом. Вона, з одного боку, розвиває у дітей уміння бачити красу природи, формує почуття любові та дбайливого ставлення до неї, а з іншого – збагачує уявлення про навколишній світ, вчить помічати та виділяти характерні особливості та закономірності природних явищ. Авторська наукова казка про природу відрізняється від інших її видів наявністю достовірної наукової інформації, що збагачує інтелектуальну сферу дитини, а також уявної ситуації з вигаданими діючими особами. Авторські наукові казки базуються на наукових фактах чи спостереженнях людей, які люблять та розуміють природу. Це може бути підготовка ведмеда до зимової сплячки або кочівля птахів, зустріч на лісовій галявині білочка зі зайцем чи інші факти буденного життя природи, що передаються у доступній та цікавій для дітей чарівній формі, дозволяючи тваринам розмовляти, сумувати, міркувати, радіти тощо. У казках емоційно та жваво описуються особливості життя знайомих дітям тварин, комах, квітів і рослин, а також явища неживої природи.

Цінність авторських казок про природу полягає в тому, що за рахунок емоційно забарвлених образів та подій, які описуються в казці, у дитини формується емоційне ставлення до зображуваних героїв, подій та явищ. Вони співчувають героям у складній ситуації, прагнуть їм допомогти, захистити. У подальшому емоційне ставлення до об'єктів та явищ природи,

описаних у казці, переноситься дітьми у повсякденне спілкування з природою, забезпечуючи формування стійкого позитивного емоційно-ціннісного ставлення до неї. Це спонукає дитину до відповідних дій в природі, що є основою екологічно доцільної поведінки. На основі одних знань про об'єкти та явища природи, існуючі між ними зв'язки та залежності, неможливо сформувати екологічно доцільну поведінку особистості в природі. Для цього необхідно рух душі, що ми називаємо словом «ставлення».

Авторські казки про природу можна поділити на три групи. До *першої* групи зараховують казки, з яких діти отримують знання про один з об'єктів чи явищ природи: його зовнішній вигляд, умови життя, особливості пристосування до них, характерні особливості поведінки. Сила емоційного впливу казкового образу на дитину дозволяє пробудити в ній позитивні почуття та емоції, а також краще запам'ятати інформацію. Серед таких казок можна назвати казки В. Арбекова «Іжак», В. Біанкі «Зозуля», Г. Беленької «Весняна казочка», П. Цвірка «Чому зозуля своїх діток не висиджує», А. М'ястківського «Зелена жабка» тощо. Доцільніше використовувати їх після проведення безпосереднього спостереження за об'єктами чи явищами природи, супроводжуючи читання розглядом ілюстрацій.

До *другої* групи зараховують казки, з яких діти отримують знання одразу про декілька об'єктів та явищ у природі, зв'язки та залежності, що існують в природі. До них належать казки В. Біанкі «Пригоди Муравлика», М. Скребцової «Як чагарники з деревами посварилися», С. та Ю. Ходоси «Підземні лабіринти», Д. Чередниченко «Той, хто прийшов захищати від дощу» та інші. Використовувати ці казки необхідно тоді, коли діти володіють знаннями про описані в них об'єкти природи, але зв'язки та залежності між ними не усвідомлені, потребують закріплення та осмислення.

До *третьої* групи необхідно зарахувати казки, за допомогою яких діти узагальнюють отримані раніше знання про природу, бачать її у цілісності. Це казки таких авторів, як Ю. Дмитрієв, О. Іваненко, Н. Павлова, Г. Тютюнник, Є. Шморгун та ін. Яскравою та переконливою є казка Ю. Дмитрієва «Що таке ліс». Казки, що дозволяють систематизувати отримані раніше знання та акумулювати їх у яскраві образи лісу, степу, краплинки, яка подорожує та видозмінюється під час переходу у різні фізичні стани, необхідно використовувати у професійній діяльності з дітьми старшого дошкільного віку після надання їм системи знань про природу.

Окремо виділяють казки, де розкривається вплив людини на природу, взаємозв'язки між ними. До казок цього виду можна зарахувати казки В. Сухомлинського «Камінь», О. Іваненко «Кисличка» тощо. Їх читання завжди має супроводжуватись бесідою-роздумами над вчинками героїв, що дозволить дитині легше інтеріоризувати інформацію.

Використання на практиці авторської казки як способу екологічної освіти і виховання з дітьми старшого

дошкільного віку підтверджено високою результативністю. Ми переконались в тому, що казка впливає на почуття та розум дитини, забезпечуючи їхню єдність у процесі пізнання світу природи. Дітям подобається зміст казок про природу, адже рослини і тварини в них розмовляють, здійснюють вчинки, що викликають співчуття, почуття радості чи ніжності, гніву, осуду, невдоволення. Як результат – змінюється ставлення до реальних об'єктів та явищ природи: спочатку воно стає просто більш уважливим, поступово – гуманнішим, з часом – поважливим та турботливим.

У дослідженні Н. Горопахи [2], присвяченому питанням виховання екологічної культури дітей, авторська казка вперше була виділена як засіб впливу на когнітивну та емоційну сферу дитини. В праці «Виховання екологічної культури дітей» Н. Горопахи виділено окремий розділ «Маленька екологічна хрестоматія», де підібрано казки, вірші, розповіді про природу. У збірнику представлено окремі праці К. Ушинського, В. Сухомлинського, Н. Павлової, Л. Толмачової та інших авторів. Така вибірка виявилась зручною для використання вихователями у процесі роботи з дітьми. Проте кількість казок в ній обмежена, а також не здійснено їхню систематизацію за ускладненням в змісті та завданнях.

Як засвідчує практика сучасних дошкільних навчальних закладів, на заняттях та у повсякденному житті дітей ознайомлюють з окремими творами класиків літератури про природу, однак частіше з розповідями. Казки про природу використовуються значно рідше і серед них перевага віддається творам К. Ушинського та В. Біанкі. Ці казки мають високу художню цінність, проте обмежуватись лише ними не можливо. У дошкільних закладах освіти та в родинному оточенні необхідно знайомити дітей з казками сучасних авторів, що є не менш цікавими та пізнавальними.

Розмаїття художніх казок, постійно поповнюване сучасними авторами, забезпечує вихователів та батьків дошкільнят простим та діючим інструментом для професійної діяльності. Твори В. Біанкі, А. Мясківського, М. Пришвіна, М. Сладкова, Ю. Старостенко, В. Сутеева, В. Сухомлинського, К. Ушинського, В. Хмельницького, Ю. Ярмаши й інших швидко стають улюбленими для дітей, якщо дорослі не просто прочитають їх малюкам, а й поміркують разом над описаними подіями, а поміркувати ж є над чим. Наприклад, казки Віталія Валентиновича Біанкі – це дивна енциклопедія природи, героями якої є тварини та птахи. Його твори допомагають закріплювати, поглиблювати та уточнювати уявлення дітей про тварин, їхній спосіб життя, поведінку. Основою творів є власні спостереження автора за життям лісу та його мешканців.

Змалечку кожен з нас знає, що тварини готуються до настання кожної пори року. Проте людина може побачити далеко не всі моменти їхнього життя. Відомо, що птахи здійснюють перельоти до теплих країв в основному у нічні години; хижі тварини живуть у гушавині лісу; за поведінкою тих тварин, які живуть

під водою та під землею спостерігати діти не в змозі. Діти, які живуть у містах взагалі мають змогу спостерігати лише за домашніми тваринами, інколи за білками у парках та скверах, водоплавними птахами, які живуть у ставках та річках у межах міста.

Дитина не може самостійно отримати повноцінне знання про особливості поведінки тварин та птахів у різні пори року. І тут на допомогу приходять книги, а якщо це ще й казка, то можна гарантувати стійкий інтерес дитини до отриманої інформації, а отже й міцність її запам'ятовування. Звісно отриману інформацію необхідно закріпити. Необхідно розмежувати інформацію, що подається у казці, на реальну та фантастичну.

Дослідження авторів (Б. Беттельхейм, О. Запорожець, М. Максимов, Л. Обухов та ін.) засвідчують здатність дітей старшого дошкільного віку відрізняти фантастичні елементи казок від реальності. Сам процес розмежування реалій та фантастики є захоплюючим і викликає у них позитивні емоції. Якщо застосувати прийом, що широко пропагує в діяльності з дітьми Ш. Амонашвілі, а саме: «“помилку” вихователя» та надати дітям можливість виправити її, то міцність засвоєння інформації дітьми забезпечується на рівні 100 %. Після розмежування доцільно разом з дітьми поміркувати над описаними у казці подіями, активізувати почуття, спонукати до роздумів. На цьому етапі необхідно уважно вислухати дитину, не нав'язуючи їй власної думки, а лише спрямовуючи до розуміння єдності та взаємозв'язку між тим, що існує в докільді. З цією метою можна поставити декілька питань, нагадати деталі твору. Наступним етапом є інтеріоризація дітьми отриманої інформації, що здійснюється через різні види діяльності: зображувальну, рухову, мовленнєву, ігрову, трудову тощо.

Під час вибору творів художньої літератури для дітей радимо приділити увагу казкам українських авторів. Сьогодні у ДНЗ України проводять заняття з вивчення української мови і культури, де звучить українська народна та авторська казка. У контексті вивчення дошкільниками природи доцільно ознайомити дітей з наступними казками українських авторів: Івана Франка «Лисичка-кума», Лесі Українки «Біда навчить», Василя Бережного «Хто ж був найкращим?», Всеволода Нестайка «Кеша і Реша» та іншими. Ці казки можна читати та розповідати дітям як українською мовою, так і в перекладі на російську. Коли дитині читають твір в оригіналі, вона ознайомлюється зі звучанням відомих їй назв тварин, птахів, пір року українською мовою, дітям подобається поступове розгортання сюжету та зміст творів. У російськомовних дошкільних закладах освіти та сім'ях казку можна прочитати спочатку в оригіналі, а потім у перекладі російською мовою. Спробуйте відтворити діалоги героїв казки з дітьми рідною для них мовою. Наприклад, казка українського автора Андрія Мясківського «Синичка та хурделиця» побудована на діалозі пташки та хуртовини: «Ців-ців-ців... – зашебетала Синичка, а потім тихо сказала: – А в мене сонечко...

– Де воно в тебе? – сердито спитала Хурделиця. – Я його заволокла своїми хмарами!

– У моєї пісеньки сонячний голос, а воно в небі!» [5].

Навіть якщо дитина не володіє українською мовою, вихователь може пояснити окремі слова і дошкільник зрозуміє зміст казки. Читання можна проводити паралельно зі спостереженням за об'єктами та явищами природи у реальному житті. Ніжні теплі слова казки та зворушливий вигляд пташки-невелички викличуть ніжність та бажання подбати про маленьку і беззахисну істоту. Після прослуховування такої казки діти із задоволенням приготують птахам корм, зроблять годівниці, відчуваючи відповідальність та бажання взяти участь у долі птахів, полеглих у їхнє життя узимку.

Звичні об'єкти природи, які діти спостерігають кожного дня, у казці виглядають зовсім по іншому. Після її прочитання хочеться знову повернутися та поглянути на них у реальному житті. Наприклад, Олександр Зима в казці «Чому горобці на південь не літають?» дає вдалий опис звичайних горобців. Читаючи рядки казки, в уяві з'являються: «...сірі пташинки. Малі, кумедні. Нікого вони не бояться, усе кудись квапляться, а в найбільшу спеку у поросі купаються. Навіть по землі не ходять, як інші поважні птахи, а скачуть. І пташкам весело. Ні холод, ні дощ, ні голод їх не діймають. Скачуть та в кущах чубляться» [6].

З чіткої, лаконічної казки Тамари Крюкової «Лісовий календар» малюки можуть не лише довідатися, як готуються до зими живі істоти, але й поповнити свій словниковий запас новими назвами птахів, тварин, рослин, а також встановити певні зв'язки та залежності тваринного світу від неживої природи.

Відзначимо також творчість у галузі створення дитячих казок київської письменниці Оксани Іваненко. Завдяки її зусиллям розпочали літературну творчість Іван Нехода та Валентин Бичко, а Петро Панч, Юрій Шовкопляс і Максим Рильський почали писати для дітей. Оксана Іваненко в українській літературі була серед перших, хто довів життєздатність жанру літературної казки як методу навчання.

В її лісових казках йдеться про життя рослин, комах, звірів, їхні характери та звички. Письменниця не оминала драматичних, комедійних моментів з життя лісових мешканців. Рослини в казках О. Іваненко розмовляють, думають, переживають різні почуття, як люди. Мораль подається ненав'язливо, тактовно, за допомогою розгортання активної бесіди з маленьким читачем. «Знаєте, діти, ніколи не потрібно плакати! А то колись одна дівчинка гуляла в лісі з братиком, посварилася з ним та гірко заплакала. Сльози капали на землю, на насіннячко, що там лежало, і такі гіркі сльози! От і виросла з того насіннячка гірка і терпка дичка» [7]. Так починається казка «Дика яблунька». До лісових казок належать такі, як: «Кульбаба», «Про братика ведмежатику», «Джмелик», «Синичка» тощо. Цікавою також є повість-казка «Куди літав журавлик».

В авторській казці традиційні казкові чижі, журавлі, кульбаби, тополі та дикі яблуньки по-новому говорять з дітьми про таємниці природи та навколишнього світу, нові взаємини людини та суспільства.

Увагу дітей до об'єктів та явищ навколишньої природи привертає будь-який казковий персонаж, змушуючи їх згадати і замислитися про красу, тендітність, залежність від людини.

Таким чином, дитяча художня література про природу впливає як на свідомість дитини, так і на її почуття. У статті ми зупинилися лише на деяких творах про природу для дітей. Не всі з вищеназваних казок зустрічаються у хрестоматіях для дітей. Сподіваємось, що вони поповнять традиційний список творів, який пропонується для виховної діяльності з дітьми дошкільного віку.

Казка є незвіданим, непізнаним, привабливим світом, що завжди впливатиме на особистість дошкільника. Тому важливо, щоб її зміст приносив те розумне, добре, вічне, що так хотілося б бачити у наших вихованцях. У сучасних умовах розвитку дошкільного закладу освіти з'являється новий вид педагогічної діяльності вихователя – самостійне визначення к програмного читання для дітей групи. Вибір творів не може бути однаковим. Він залежить від підготовки дітей до сприймання, потреб та інтересів, а також уміння вихователя розв'язувати колективні та індивідуальні педагогічні задачі. Вихователь покликаний робити вибір відповідально, застосовуючи власний педагогічний досвід та художній смак, на усвідомлення мети педагогічної діяльності, відповідно до власних переконань та уявлень про благо дитини і про те, у чому полягає долучення дитини до світу природи, що можна назвати колом дитячого читання.

Наводимо орієнтовний список казок російських та українських авторів про природу, що можуть бути використані для читання та розповідання у дошкільному навчальному закладі та домашньому середовищі:

Казки українських авторів:

1. *Бєленька Г.* Про хлопчика Олесика та малу краплинку, Як павучок хатку собі будував.
2. *Бережний В.* Хто ж був найкращий?
3. *Булаво В.* Три півники.
4. *Давидов А.* Вовчі каверзи.
5. *Іваненко О.* Няв-няв, На добраніч, Джмелик.
6. *Крип'якевич І.* Буряк і соняшник.
7. *Мірошник В.* Сонечко і сонячні зайчики.
8. *Моруга В.* Коник і сонечко.
9. *Мошковська Е.* Найщасливіший острів у світі.
10. *М'ястківський А.* Метелик та Пушинка.
11. *Нестайко В.* Кеша і Реша.
12. *Пономаренко М.* Павучкові рушники.
13. *Прокопенко І.* Як берізка листя роздарувала.
14. *Сенченко І.* Як Олеся заснула в квітці.
15. *Сокіл А.* Сніданок для мами.
16. *Старостенко Ю.* І трапиться ж таке..., Рятуйте!
17. *Сухомлинський В.* Весняний вітер, Зозулина журба, Лисячий хвіст, Найгарніша мама, Одинець-муравлик, Камінь.

18. Франко І. Лисичка-кума.
19. Хмельницький В. Галченя і зорі.
20. Храпач Г. Золотавка.
21. Щербань М. Земля – дочка сонця.

Російські автори:

1. Бальмонт К. Соловей.
2. Барамінська О. Як їжачки ведмедя провчили.
3. Біанкі В. Заєць, косач, ведмідь і Дід Мороз.
4. Дмитрієв Ю. Що таке ліс.
5. Козлов С. Зимова казка.
6. Крюкова Т. Лісовий календар.
7. Льодяників М. Снігур.
8. Павлова Н. У живій кімнаті, Знахідка.
9. Скребицький Г. Всяк по-своєму.
10. Сладков Н. Загадковий звір.
11. Стельмах М. Чому в зайця не болять зуби.
12. Степанов В. Лісові зорі.
13. Сутєєв В. Мішок яблук.
14. Сутєєв В. Під грибок.
15. Устинов Л. Кмітлива лисиця.
16. Ушинський К. Півень і собака, Бджілки на розвідці.
17. Ягупова С. Відважна латимерія.
18. Ярмиш Ю. Чому синичка повеселішала.

Отже кожний вихователь зможе скласти власний перелік творів на основі особливостей вихованців та наявних літературних джерел. Розуміючи значущість авторської казки про природу у формуванні основ екологічного світогляду дітей дошкільного віку, ми сподіваємось, що вони не обійдуть її увагою.

Таким чином, вагомість використання авторської казки природознавчого змісту в процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку зумовлена тим, що

вона має наукову основу, а це дозволяє формувати реалістичні уявлення про окремі об'єкти та явища природи, потреби живих організмів, зв'язки та залежності у природі в багатоступеневій ієрархічній послідовності та єдності; забезпечує цілісність раціонального та емоційного у пізнанні; відповідає характеру мислення та інтересам дитини. У професійній діяльності вихователі ДНЗ мають використовувати як класичні, так і сучасні казки про природу, акцентуючи увагу на творах українських авторів.

Використані літературні джерела

1. Беленька Г. В. Родинні читання: відновимо добру традицію [Текст] // Дошкільне виховання. – 2013. – № 2. – С. 17–19.
2. Горобаха Н. М. Виховання екологічної культури дітей [Текст] / Н. М. Горобаха. – Рівне, 2001. – 212 с.
3. Плохій З. П. Виховання екологічної культури дошкільників [Текст] / З. П. Плохій. – К., 2002. – 174 с.
4. Біанкі В. Лесные домишки [Текст] / В. Біанкі. – Тверь, 2002. – С. 46–57.
5. Велетень М. Українські літературні казки [Текст] / за ред. Г. Ю. Рогінської. – Харків, 2003. – С. 291–293.
6. Перший дзвоник. Хрестоматія для позакласного читання [Текст] / упоряд. О. М. Фіненко. – Донецьк, 2003. – С. 295–303.
7. Українські літературні казки [Текст]. – К., 2002. – С. 31–40.
8. Чарівний промінь (казки про природу для дітей) // упоряд. Т. С Конюхова, за заг. ред. Г. В Беленької. – Сімферополь: Таврія, 2005. – 406 с.

